

UDC 821.512.19:811.512.19

## THE PECULIARITIES OF THE LANGUAGE OF “A BRIEF HISTORY OF THE CRIMEAN KHANS”

*Naryman Seytyagyayev*

PhD (Philology)

A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine

4, Mykhailo Hrushevskiy St., Kyiv, 01001, Ukraine

[nseytyahya@gmail.com](mailto:nseytyahya@gmail.com)

ORCID: 0000-0002-5221-4284

The article presents the study results of the language of a small work on the history of the Crimean Khanate, known under the conventional name “A Brief History of the Crimean Khans”. Earlier, the language of the work was characterized by researchers as Nogai-Tatar (J. von Klaproth, 1807–1808) and Crimean Tatar (M. A. Usmanov, 1975). In order to establish the language, a comparative study of the languages of the Berlin and Kyiv manuscripts of “A Brief History” was conducted, and their characteristic features were singled out. They formed two groups, one of which reflects the characteristic features of the languages of the Oguz group, and the second one – the languages of the Kipchak group.

The analysis of the identified linguistic features of the manuscript versions of the work has showed that its language is mixed, in which the features characteristic of Turkic languages of the Kipchak group, widespread in the North Caucasus and the Northern Black Sea region, are combined with the features characteristic of Oguz languages, primarily Ottoman. Searches for the dialectal basis of the language of “A Brief History of the Crimean Khans” showed that it is, with minor differences, close to the language of the Crimean official letters and other documents of the Crimean Khanate of the second half of the 16<sup>th</sup> to the beginning of the 18<sup>th</sup> century, as well as to the colloquial language of the city of Bakhchisarai in the Crimea. All this made it possible to preliminarily characterize the language of the work as an old Crimean Tatar written language.

Study of the peculiarities of the spelling of the numerals *tokuz* (“nine”), *toksan* (“ninety”) and *tört* (“four”) with the initial sound /t/, which only partially corresponds to the spelling of these numerals in official letters and other documents of the Crimean Khanate of the second half of the 16<sup>th</sup> – beginning of the 18<sup>th</sup> century, allowed us to assume that the work was created among the Nogai people, subjects of the Crimean khans, in the North Caucasus. The analysis of the reports of J. von Klaproth regarding the Nogai-Tatar language of the work and the use by the Nogai of the old Tatar language in writing, which is called Jagatai (Dshagatai) or Shagaltai (Schagaltai), confirmed this assumption and made it possible to finally establish that the work was written in a language that coincides with the language of official letters and other documents produced in the Crimean Khanate between the second half of the 16<sup>th</sup> – the early 18<sup>th</sup> century, i.e. in the old Crimean Tatar written language.

**Keywords:** “A Brief History of the Crimean Khans”; Berlin manuscript; Kyiv manuscript; languages of the Kipchak group; Ottoman-Turkish language; the old Crimean Tatar written language; North Caucasus; Crimean Khanate; Nogai people

## ОСОБЛИВОСТІ МОВИ “СТИСЛОЇ ІСТОРІЇ КРИМСЬКИХ ХАНІВ”

Н. С. Сейтяг'яєв

## Вступ

Стаття присвячена дослідженню мови невеликого за обсягом твору з історії Кримського ханства, відомого під умовною назвою “Стисла історія кримських ханів”. Його відомі сьогодні списки містяться в рукописних збірках, що зберігаються в зібраннях Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (ІР НБУВ) у Києві, Берлінської державної бібліотеки, Бібліотеки Нью Коледжу в Единбурзі та Бібліотеки Університету Джона Райландса в Манчестері [Абу-л-Гази; Abu'l-Ghāzī Bahādur Khān; Schmidt 2011, 144–145; Walsh 1959, 178–179, 182–183]. Раніше на основі порівняльного аналізу київського та берлінського списків твору були досліджені питання генеалогії списків і атрибуції твору. Водночас порівняння двох списків показало наявність у їхній мові деяких відмінностей, що змусило приділити їхньому розгляду окрему увагу.

Як було зазначено в попередніх статтях, М. А. Усманов, ознайомившись у 1975 році з київським списком “Стислої історії кримських ханів”, охарактеризував мову твору як кримськотатарську [Абу-л-Гази, *окремий аркуш (1)*; Сейтяг'яєв 2021, 135]. Щодо мови твору є також зауваження Ю. фон Клапрота, який ознайомився з текстом “Стислої історії” на Північному Кавказі наприкінці 1807-го або в 1808 році. За оцінкою німецького мандрівника й сходознавця, вона написана “ногайсько-татарською” мовою [Klaproth von 1814, 192]. Водночас зразок тексту молитви “Отче наш” ногайською мовою (“Lord’s Prayer in Nogay”), який він навів в описі своєї подорожі по Північному Кавказу, насправді написаний османсько-турецькою мовою [Klaproth von 1814, 283].

Відмінності в оцінці мови твору дослідниками спонукали провести аналіз фонетичних, морфологічних і лексичних особливостей, а також орфографії текстів київського й берлінського списків твору, які є в нашому розпорядженні, з метою уточнення даних щодо його мови. Отже, ця стаття присвячена розгляду особливостей мови двох списків “Стислої історії кримських ханів”.

## 1. Відмінні риси і загальна характеристика мови списків

З метою визначення мови твору під час дослідження в текстах двох списків було виокремлено дві групи характерних рис, які надалі використовувалися як маркери. До першої з них належать особливості, властиві огузьким мовам, зокрема османській. До цієї групи було зараховано використання:

- прикметника *sağ* (“здоровий; живий”) із приголосним звуком /ğ/ в ауслауті у складі складеного іменного присудка *sağ idi* (“був живий”);
- числівників *bing* (“тисяча”) і *dört* (“чотири”) з початковими приголосними звуками /b/ і /d/ відповідно;
- числівника, представленого у двох відмінних формах – *yedi* (берлінський список) і *yeddi* (київський список), перша з яких властива османській мові, а друга – азербайджанській [Самойлович 2002, 56; Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti (4) 2006, 567];
- дієслів *olmaq* (“бути”; *olmuşdur, oldı, oldılar, olındı*) з початковим голосним звуком /o/; *varmaq* (“прийти; приїхати, прибути”) з приголосним звуком /v/ в анлауті, а також *itmek* (“робити”; *itmişdür, itdi*) й *imek* (“бути”; у складі складеного іменного присудка *sağ idi*), обидва з голосним звуком /i/ на початку;
- дієприслівників: *düşüb* (у значенні “трапившись, ставшись”) із приголосним звуком /d/ в анлауті й *olub* (“бувши”) з початковим голосним звуком /o/;
- афіксів родового, давального-просторового та знахідного відмінків: **-Ing** (*hāning, oğlan-ing, Fâris-ing, şerifing*; використовується в київському списку); **-A** (*İstanbula vardi, tahta cülûs itdi*); **-I** (*Keşe’i almışdur*);

– афікса минулого суб’єктивного часу дієслова **-mİş** (*almışdur; itmişdür; olmuşdur*).

Прикметник *sağ* зі звуком /ğ/ у кінці, характерний для огузьких мов, зустрічається також у словниках чагатайської мови, як-от “Санглах” Мірзи Мехдіхана (1758–1760) і чагатайсько-османський словник Шейха Сулеймана-ефенді “Лугат-і чагатай ве тюркі-і Османі” (1882) [Mîrzâ Mehdî-hân Ester-âbâdî 1388, 224; Ölmez 1998, 140; Şeyh Süleyman Efendi-i Buhârî (1) 1298, 179]. Однак допоміжне дієслово *idi*, вжите разом із ним у тексті “Стислої історії”, свідчить на користь того, що в цьому разі використана лексична одиниця османської мови. Ця форма прикметника відрізняється від його форм, прийнятих у тюркських мовах Північного Кавказу (*карач.-балк.* “саў”, *кумиц.* і *ног.* “сав”) [Бамматов, Гаджихмедов 2011, 251; Карачаево-балкарско-русский... 1989, 544; Ногайско-русский словарь 1963, 280].

Другу групу становлять особливості, властиві тюркським мовам кипчацької групи, поширеним на Північному Кавказі і в Північному Причорномор’ї. З огляду на те, що всі відомі сьогодні списки “Стислої історії” містяться в різних рукописах “Тюркського родоводу” Абу-л-Газі, заслуговує на увагу збіг особливостей, виокремлених у другу групу, з відповідними особливостями чагатайської мови посткласичного періоду (за визначенням Я. Екмманна), або інакше середньоазіатського тюрки (за визначенням Е. Н. Наджіпа та Г. Ф. Благової), яким написаний твір Абу-л-Газі “Тюркський родовід” [Наджип, Благова 1997, 128; Eckmann 1988, XIV]. До цієї групи було зараховано використання:

- слова *bar* (“є”) і дієслова *boldı* (“став”) із протетичним звуком /b/;
- числівників *tokuz* (“дев’ять”), *toksan* (“дев’яносто”) і *tört* (“чотири”) із приголосним звуком /t/ на початку слова, позначеним на письмі літерою “те” (ت);
- числівника *ming* (“тисяча”) з початковим звуком /m/ (київський список);
- складного дієслова *kaıtb keldi/geldi*;
- афікса родового відмінка **-nİñ** після основ, які закінчуються на приголосний звук (*hân-nİñ, ođlan-nİñ, Fâris-nİñ, şerîfnİñ*; властивий берлінському списку);
- переважне позначення на письмі велярного носового звука /ŋ/ за допомогою поєднання літер арабської абетки “кеф” і “нун” (كـنـ) у київському рукописі і в окремих випадках у берлінському.

Аналіз особливостей мови двох списків “Стислої історії кримських ханів” дав змогу охарактеризувати мову твору як змішану, у якій особливості, властиві огузьким мовам, поєднані з рисами, властивими тюркським мовам кипчацької групи, поширеним на Північному Кавказі і в Північному Причорномор’ї.

Привертає увагу відмінність між двома списками у вживанні афікса родового відмінка після основ, що закінчуються на приголосний звук. Форма афікса, використана в берлінському списку (*hân-nİñ, ođlan-nİñ, Fâris-nİñ, şerîfnİñ*), властива морфології сучасної кримськотатарської мови, а також власне ногайському діалекту ногайської мови [Баскаков 1940, 65; Севортян 1966, 240]. Схоже або аналогічне використання афікса родового відмінка можна побачити також у розмовній мові Бахчисарая XIX століття, у якій його зазначена форма зустрічається, серед іншого, і в аналогічних прикладах: *şehernİñ, kıznİñ, ađırnİñ, Düldülñ, аракаynİñ, dađnİñ, hannİñ* тощо [Образцы народной литературы... 1896, 4, 6, 12, 24 та ін.]. У поєднанні з іншими особливостями, вказаними вище, це дає змогу вважати мову берлінського списку “Стислої історії” кримськотатарською, що й було зроблено в 1975 р. М. А. Усмановим.

Форма зазначеного афікса **-Ing**, використана в київському списку, якщо не брати до уваги специфічну форму позначення звука /ŋ/, властива огузьким мовам. А якщо взяти до уваги також особливості позначення в цьому афіксі звука /ŋ/ за допомогою поєднання літер арабської абетки “кеф” і “нун” (كـنـ), використання в тексті київського списку форми числівника *yeddi* (“сім”) з позначенням подвоєння звука /d/ за

допомогою знака “*uadda*”, а також форми числівника *ming* (“тисяча”) зі звуком /м/ в анлауті, властивого мовам кипчацької групи, поширеним на Північному Кавказі, поряд із формою того ж числівника *bing*, властивої огузьким мовам, то можна говорити про відповідність мови київського списку “Стислої історії” північному (кумицькому) варіанту північнокавказького тюрки [див.: Оразаєв 2002, 116–126]. Оголос числівника *yeddi* відповідно до фонетичних особливостей азербайджанської мови може бути пояснений традиційними культурними зв'язками кумиків з азербайджанцями, обумовленими їхнім географічним сусідством.

Як було зазначено вище, всі особливості, властиві тюркським мовам кипчацької групи, поширеним на Північному Кавказі і в Північному Причорномор'ї, які були виділені в текстах двох списків “Стислої історії”, мають відповідники в чагатайській мові посткласичного періоду. Це стосується, зокрема, й афікса родового відмінка *-nİñ* (щоправда, з відмінним принципом позначення звука /ŋ/) після основ, які закінчуються приголосним звуком, використання якого, як було зазначено, може розглядатися як ознака кримськотатарської мови, а також форми числівника *ming* (“тисяча”) з початковим звуком /м/, який може вважатися ознакою північнокавказького тюрки, оскільки саме ця форма властива тюркським мовам Північного Кавказу (карач.-балк. *минъ*, кумиц. *минг*, ног. *мынь*) [Бамматов, Гаджихмедов 2011, 212; Карачаєво-балкарско-русский... 1989, 468; Ногайско-русский словарь 1963, 230; Макаров 1848, 30]. Вищезазначене змушує розглянути можливість впливу чагатайської мови посткласичного періоду на мову списків “Стислої історії”, перш ніж зробити остаточний висновок про мову твору, оскільки виявлення в його тексті вказаних особливостей під впливом середньоазійського тюрки не дасть змоги розглядати мову його списків як одну зі змішаних мов Північного Кавказу або Північного Причорномор'я.

## 2. Імовірність впливу чагатайської мови посткласичного періоду на мову “Стислої історії”

З огляду на збіг виявлених особливостей, властивих тюркським мовам кипчацької групи, з відповідними особливостями середньоазійського тюрки, цікавим є факт запозичення частини “Стислої історії кримських ханів” на початку твору з “Тюркського родоводу” Абу-л-Газі, мову якого Я. Екмманн охарактеризував як чагатайську мову посткласичного періоду [Eckmann 1988, XIV]. Дослідження змін, які відбулися в мові уривка, запозиченого з твору Абу-л-Газі, дало змогу з'ясувати питання можливого впливу цієї мови на мову “Стислої історії”. Результат порівняння мови відповідних частин берлінського та київського списків “Стислої історії” з мовою оригіналу запозиченого уривка, який міститься в київському та берлінському списках “Тюркського родоводу”, наведено далі в таблиці, у якій курсивом виділені відмінності між текстами, а жирним шрифтом – особливості орфографії окремих звуків і морфем.

Таблиця 1

Берлінський рукопис (БР)	Київський рукопис (КР)	“Тюркський родовід” Абу-л-Газі
/ [232 зв.] Çingiz Hān <i>aning</i> oğlu Çuçi Hān <i>aniñ</i> oğlu Toqay Timur <i>aniñ</i> oğlu Öz Timur / <i>aning</i> oğlu Sarıça Küçük Oğlan <i>aniñ</i> oğlu Toq Kıl Hoca Oğlan <i>aniñ</i> oğlu / Tüy Hoca Oğlan <i>aniñ</i> oğlu Toqtamış Hān <i>aniñ</i> sekiz oğlu boldı. <i>Bu tertib</i> / <i>ile</i> : Toqtamış Hān- <i>niñ</i> oğlu	/ [86] Çingiz Hān <i>aning</i> oğlu Çuçi [ <i>Hān</i> ] <i>aniñ</i> oğlu Toqay Timur <i>aning</i> oğlu Öz Timur <i>aning</i> oğlu Yasarıça Küçük / Oğlan <i>aning</i> oğlu Toq Kıl Hoca Oğlan <i>aniñ</i> oğlu Tüy Hoca Oğlan <i>aning</i> oğlu Toqtamış Hān <i>aning</i> / sekiz oğlu boldı. <i>Bu tertib ile</i> : Toqtamış Hān- <i>ing</i>	[БР: 163, КР: 64] Çingiz Hān- <i>ning</i> (КР: Hān- <i>ing</i> ) oğlu Çuçi (КР: Çuçi) Hān, / <i>aning</i> oğlu Toqay Timur, <i>aning</i> oğlu Öz Timur, / <i>aning</i> oğlu Sarıça (КР: Sarıça) Küçük Oğlan, <i>aning</i> oğlu Toq Kıl Hoca Oğlan, / <i>aning</i> oğlu Tüy Hoca Oğlan, <i>aning</i> oğlu Toqtamış Hān, / <i>aning</i> oğlanı sekiz boldı: Celâlü'd-dîn, Cebbâr

<p>Celâlü'd-dîn <i>aniñ</i> oğlu Cebbâr Berdi, Kebek Berdi / Kerîm Berdi, İskender, Ebû Sa'îd, Küçük Kâdir Berdi, Tok Kılı Hoca.</p> <p><i>Mezbûr Tüy Hoca / Oğlan-niñ</i> oğlu Tülek Timur <i>aniñ</i> oğlu Hüseyin <i>aniñ</i> oğlu / Hasan Oğlan <i>aniñ</i> oğlu Muḥammed Hân <i>aniñ</i> oğlu Taştımur <i>aniñ</i> oğlu / Ğiyâsü'd-dîn Hân <i>aniñ</i> oğlu Hâcî Giray Hân <i>aniñ</i> sekiz oğlu <i>bard[ur]</i>: / Devlet Yâr, Nûr Devlet Hân, Ḥayder Hân, Tokluk Zamân, Keldiş, / Mengli Giray Hân, Yamğurçı Hân, Öz Timur Hân.</p>	<p><i>oğlu</i> Celâlü'd-dîn <i>aning</i> oğlu Cebbâr Berdi, Kebek Berdi / Kerîm Berdi, İskender, Ebû Sa'îd, Küçük Kâdir Berdi, Tok Kılı Hoca.</p> <p><i>Mezbû[r] Tüy Hoca Oğlan-ing</i> oğlu Tülek / Timur <i>aning</i> oğlu Hüseyin <i>aning</i> oğlu Hasan Oğlan <i>aning</i> oğlu Muḥammed Hân <i>aning</i> oğlu Taştımur <i>aning</i> oğlu / Ğiyâsü'd-dîn Hân <i>aning</i> oğlu Hâcî Giray Hân <i>aning</i> sekiz oğlu <i>bardur</i>: Devlet Yâr, Nûr Devlet Hân, Ḥayder / Hân, Tokluk Zamân, Keldiş, Mengli Giray Hân, Yamğurçı Hân, Öz Timur Hân.</p>	<p>Berdi, Kebek (KP: <i>Keyik</i>), Kerîm Berdi / [БП: 163 зв.] [İ]sikender (KP: İskender), Ebû Sa'îd, Küçük Kâdir Berdi, Tok Kılı Hoca.</p> <p><i>Toktamış/-ning</i> (KP: <i>-ing</i>) <i>küçük karındaşı</i> Tülek Timur, <i>aning</i> oğlu Hüseyin, <i>aning</i> oğlu Hasan Oğlan, <i>anı İçkili Hasan dirler</i>, <i>aning</i> oğlu Muḥammed Hân, <i>aning loğlul</i> (KP: <i>oğlı</i>) Taştımur, / <i>aning oğlı Ğiyâsü'd-dîn Hân</i>, <i>aning oğlı Hâcî Giray Hân</i>, / <i>aning sekiz oğlı bar êrdi</i> (KP: <i>b[a]r êdi</i>), <i>bu tertîb birlân</i>: Devlet Yâr, / Nûr Devlet Hân, Ḥayder Hân, Tokluk Zamân, Keldiş, / Mengli Giray Hân, Yamğurçı Hân, Öz Timur Hân.</p>
---	---	---

Якщо не брати до уваги деякі незначні зміни у змісті запозиченого уривка, на підставі яких важко однозначно охарактеризувати мову списків, то головна різниця між текстами оригіналу та його копіями у двох списках “Стислої історії” полягає у змінах в орфографії. У найстарішому берлінському списку, який є найближчим до архетипу твору, веллярний носовий звук /ŋ/ у більшості випадків позначений літерою “сагир нун” (“кеф нуні”) без діакритичних крапок (ك < كْ) замість поєднання арабських літер “нун” і “кеф” (نك) в оригінальному тексті. Два випадки позначення звука /ŋ/ за допомогою літер “нун” і “кеф”, які трапляються в цьому списку, можна вважати показником варіативності орфографії мови списку та переважання в ній варіанта позначення звука /ŋ/ на письмі за допомогою літери “сагир нун”. Крім того, у берлінському списку слово *oğlu* (“син”), яке неодноразово використовується в тексті уривка, в усіх випадках написано з літерою “вав” (او غلو) у кінці замість літери “йе” (او غلى) в оригіналі. Форма написання вказаного слова з літерою “йе” в кінці характерна для середньоазійського тюрки, у якому сингармонізм, властивий опорним діалектам, не відображається на письмі [Наджип, Благова 1997, 129].

Обидві зміни, внесені в текст оригіналу, властиві орфографії османської мови. Зокрема, зміна орфографії слова *oğlu* ще й відображає лабіальну гармонію голосних звуків, якої не було в староанатолійській турецькій мові і яка була розвинута в османській [Гузев 1997, 118]. Адаптація орфографії вказаного уривка до норм османської мови дає змогу припустити, що уривок із “Тюркського родоводу” Абу-л-Газі був скопійований у “Стислу історію” в середовищі, у якому використовувалася одна з регіональних змішаних писемних мов із відчутним впливом османської мови. Одночасне збереження в ньому форми афікса родового відмінка *-niñ* після основи, що закінчується на приголосний звук, у слові *hân-niñ* підтверджує припущення щодо кримськотатарської мови цього списку. На це вказує і змінена у вказаному афіксі в берлінському списку орфографії звука /ŋ/ на варіант, властивий османській мові. Отже, збереження принципу використання вказаного афікса в зазначеній позиції не може розглядатися як вплив чагатайської мови посткласичного періоду (середньоазійського тюрки) на мову берлінського списку “Стислої історії”.

У більш пізньому київському списку твору орфографія слова *oğlu* з літерою “вав” у кінці збережена. Це відображає особливість правопису північнокавказького тюрки, у якому, за даними дослідників, у відкритому складі афіксів на письмі використовується літера “вав” замість літери “йе”, звичайної для середньоазійського й

поволзького тюрки [Наджип, Благова 1997, 130]. Водночас правопис звука /ŋ/ у київському списку, за винятком двох випадків, змінений на відображення шляхом поєднання літер “нун” і “кеф”, як і в оригіналі уривка. Наявність двох винятків у цьому разі також може розглядатися як свідчення того, що для письмової мови середовища, у якому був скопійований київський список або його протограф, також були характерні обидва варіанти позначення звука /ŋ/ на письмі, однак у ньому, на відміну від берлінського списку, переважним був варіант із поєднанням літер “нун” і “кеф”. Крім того, очевидно, що в цьому разі на “повернення” зазначеної особливості орфографії тексту оригіналу вплинув саме правопис писемної мови середовища, у якому був скопійований київський список “Стислої історія” або його протограф, а не орфографія тексту “Тюркського родоводу”, до якого “Стисла історія” додана в київському манускрипті. Оскільки київський рукопис походить з Північного Кавказу, такою мовою могла бути писемна мова кумиків, у діалектах мови яких (особливо в буйнацькому), за словами Н. К. Дмитрієва, вказаний звук існує в розкладеному вигляді, тобто **n + ğ** або **n + g** [Дмитриев 1940, 12–13].

Зазначену особливість діалектів кумицької мови можна побачити в кумицьких текстах 1750-х років, у яких позначення звука /ŋ/ на письмі за допомогою поєднання літер “нун” і “кеф” є досить поширеним явищем. Зокрема, цей принцип орфографії поряд із позначенням вказаного звука за допомогою літери “сагир нун” (“кеф нуні”) використовується в листах тарковського шамхала Хасболата й інших кумицьких володарів, як-от княгиня Гіччібійке, дочка Солтанмута; аксайський володар Каплан (Каплан-Гірей), син Ахмадхана, та ін. (*idingiz, ħuzūringiz, isengiz; ħuzūringiza, idersengiz; buyurursangiz, ħidmetingiz*) [Оразаев 2002, 159, 200, 209 та ін.; Письменные памятники Дагестана... 1989, 149, 152 та ін.]. Зазначена особливість орфографії (також поряд із позначенням вказаного звука за допомогою літери “сагир нун”) відображена в прикладах граматики кумицької мови Т. Макарова середини XIX ст. (*atang, atangiz, atalarıng, atalarıngız, baving, bavlarıng, bavlarıngız; şong, şongra* та ін.) [Макаров 1848, 36, 50 та ін.]. Найпоширеніше цей правопис застосований у кумицьких фольклорних текстах, опублікованих М.-Е. Османовим у 1883 році (*tüşmâning, itseng, dosungğa, göngül, onğğaça, songğı* та ін.) [Османов 1883, 106–107 та ін.].

Отже, як показує порівняння мови уривка “Стислої історії”, запозиченого з “Тюркського родоводу” Абу-л-Газі, з мовою оригіналу, в обох списках твору бракує специфічних рис, які можна було б охарактеризувати як результат впливу чагатайської мови посткласичного періоду (середньоазійського тюрки). Водночас зміни в орфографії свідчать, що при копіюванні уривка з “Тюркського родоводу” в архетип “Стислої історії” в його правопис були внесені зміни, які відповідають особливостям змішаної кипчацько-огузької мови, у якій можна побачити вплив османсько-турецької мови. Зважаючи на використання в ньому форми афікса родового відмінка **-nĭñ** після основи, що закінчується на приголосний звук, ця мова справді може бути охарактеризована як кримськотатарська. Збіг принципу позначення звука /ŋ/ у київському списку і тексті оригіналу уривка “Тюркського родоводу” Абу-л-Газі не може розглядатися як повернення до орфографії оригіналу через збереження в ньому зміни в орфографії слова *oğlu*. Зважаючи на це, зазначену зміну в орфографії київського списку можна розглядати як елемент адаптації тексту архетипу “Стислої історії” до особливостей регіональної писемної мови середовища, у якому київський список або його протограф були скопійовані на Північному Кавказі, тобто на один з регіональних різновидів північного (кумицького) варіанта північнокавказького тюрки. Сказане стосується й решти тексту київського списку “Стислої історії”, у якому, окрім зміни в орфографії звука /ŋ/ і форми афікса родового відмінка на **-Ing**, можна зазначити використання у двох випадках форми числівника *ming* (“тисяча”) з

початковим звуком /м/ замість форми *bing* (яка використана в берлінському і в більшості випадків у самому київському списку), а також форми числівника *yeddi* з подвоєнням звука /д/, властивої азербайджанській мові.

### 3. Мова твору

З огляду на поєднання особливостей, властивих мовам кипчацької та огузької груп, а також на інші особливості мови київського списку “Стислої історії кримських ханів”, вказані вище, мова твору може бути охарактеризована як кумицький варіант північнокавказького тюрки. Однак тема твору, присвяченого хронології зміни влади у Кримському ханстві, наявність у берлінському манускрипті, найстарішому зі списків твору Абу-л-Газі північнокавказького походження, на сторінці між текстами “Тюркського родоводу” і “Стислої історії” уривка з кримськотатарської пісні, а також включення в нього досить великих за обсягом текстів, пов’язаних з ногайською історією, змушують шукати пояснення виявленим фонетичним, морфологічним і лексичним особливостям мови твору в писемній мові середовища, пов’язаного із Кримом. Таким оточенням могли бути окремі групи ногайців Кубані та Північного Кавказу, зокрема й ті з них, які становили безпосереднє оточення кримських султанів з династії Гіреїв.

Дослідження показує, що перераховані вище особливості мови берлінського списку “Стислої історії” мають паралелі в мові кримських офіційних листів та інших документів першої половини XVI – початку XVIII ст., опублікованих В. В. Вельяміновим-Зерновим. У них, як і в розглянутих списках “Стислої історії”, використовуються:

1. Числівник *bing* (بنك) із початковим звуком /б/ і позначенням кінцевого звука /п/ за допомогою поєднання літер “нун” і “кеф” [Материали для истории... 1864, 4, 24, 39, 51, 64, 306 та ін.]. Ця форма у вказаних листах і документах використовується паралельно з формою *biñ* (بيك, بيك) [Материали для истории... 1864, 25, 82, 90, 104, 120, 159, 191 та ін.], властивою османській мові, а також із формами *ming* (منك, مينك) і *miñ* (ميك, ميڭ), які близькі до форми цього числівника, використаної в тексті київського списку твору [Материали для истории... 1864, 4, 121, 136, 223, 224, 236, 240, 242 та ін.].

2. Числівники *toquz* (“дев’ять”) і *tört* (“чотири”) з початковою літерою “те” (ت) [Материали для истории... 1864, 4, 5, 38, 339, 349, 584, 594, 684]. Проте числівник *toquz* у більшості кримськотатарських документів написаний з літерою “та” на початку (طوقوز, طوقوز, طوقوز) [Материали для истории... 1864, 51, 61, 139, 229, 249, 576 та ін.], а числівник *toksan* має лише форми з цією початковою літерою: طوقسان [Материали для истории... 1864, 640, 644, 645, 648, 649 та ін.].

3. Числівник *dört* із початковим звуком /д/ (دورت, دوردنچي, درت), який, як і в тексті “Стислої історії”, використовується паралельно з формою *tört* (іноді в тих самих документах) [Материали для истории... 1864, 38, 68, 75, 80, 105, 121, 137–140 та ін.].

4. Форми дієслова *olmaq* (“бути”), запозиченого з османської турецької мови, й похідні від нього (вказані лише приклади точних збігів форм): *oldı* [Материали для истории... 1864, 192, 195, 396, 416 та ін.], *oldılar* [Материали для истории... 1864, 544, 560, 563, 871], *olındı* [Материали для истории... 1864, 18, 131, 159, 271 та ін.], *olmuşdur* [Материали для истории... 1864, 545, 554, 871, 890], *olup = olub* [Материали для истории... 1864, 12, 15, 27, 42 та ін.]. Як і в “Стислій історії”, всі ці форми в листах і документах зустрічаються поряд з подібними до них формами із протетичним приголосним звуком /б/, які використовуються в цих документах значно частіше.

5. Похідні форми від дієслова *varmaq*: *varup = varub, varan, vargan, varacaq, varduqda, varmaq* та ін. [Материали для истории... 1864, 10, 12, 13, 17, 19, 32, 63,

86, 99]. У вказаних документах вони використовуються паралельно з похідними від форми *barmaq* із початковим звуком /b/: *alib bargan*, *bargan*, *barub*, *barsalar* [Матеріали для історії... 1864, 3, 6–8, 11, 13], якої немає у “Стислій історії”.

6. Слово зі значенням “є”, “мається”: *var*; *var idi*, *var ise* [Матеріали для історії... 1864, 135, 285, 495 *та ін.*] – *bar*; *bardur* [Матеріали для історії... 1864, 45, 73, 323 *та ін.*]. Як і в “Стислій історії”, воно використане у двох формах, властивих як османській, так і мовам кипчацької групи.

7. Прикметник *şag/sağ* у двох варіантах орфографії з літерами “сад” (ص) і “сін” (س) на початку слова. У кримських документах переважно використовується перший варіант орфографії цього слова, який не відповідає його правопису у “Стислій історії” [Матеріали для історії... 1864, 17, 42, 47, 52, 54, 74, 86 *та ін.*]. Другий варіант зустрічається лише один раз [Матеріали для історії... 1864, 61].

8. Два варіанти позначення звука /ŋ/ на письмі – за допомогою літери “сагир нун” (“кеф нун”) або поєднання літер “нун” і “кеф”. Прикладом першого варіанта може бути правопис вказаного звука в займеннику *anuiñ* (انوك، انوك), орфографія якого збігається з його правописом у берлінському списку [Матеріали для історії... 1864, 5–8, 45 *та ін.*]. Як приклад позначення звука /ŋ/ шляхом поєднання літер “нун” і “кеф” у кримських офіційних листах та інших документах першої пол. XVI – поч. XIX ст. можна навести, зокрема, слова *bing – ming*, правопис яких також збігається з їхнім правописом у списках “Стислої історії”.

9. Форма афікса родового відмінка *-niñ (-ning)* після основ, що закінчуються на приголосний звук: *hān-niñ/hān-ning*, *Giray-ning*, *yurt-niñ*, *Kırçak-niñ*, *Kırım-niñ*, *tatar-niñ* та ін. [Матеріали для історії... 1864, 13, 15, 48, 241, 413, 430, 431, 586 *та ін.*]. Для зазначених кримських пам’яток писемності, як і для текстів “Стислої історії”, характерне переважне використання саме цих форм.

10. Відображення лабіальної гармонії голосних звуків, розвинутої в османській мові: *yurtu* (يورتو), *Özü/Ožu* (اوزو، اوزو), *oğlu* (اولو)، *ulu* (اولو) та ін. [Матеріали для історії... 1864, 4, 6, 10, 17–18].

Отже, наявність зазначених фонетичних, морфологічних та лексичних особливостей у змішаній писемній мові кримських татар першої половини XVI – початку XVIII століття дає підстави охарактеризувати мову “Стислої історії кримських ханів” як один з варіантів старої кримськотатарської писемної мови. Окремі розбіжності, як-от різниця в орфографії числівників зі значенням “дев’ять” і “дев’яносто”, можуть бути пояснені діалектними відмінностями на фонетичному рівні мови середовища, у якому була створена “Стисла історія”.

#### 4. Питання мови середовища, у якому була створена “Стисла історія”

З’ясування причин розбіжностей у позначенні на письмі числівників зі значенням “дев’ять” і “дев’яносто” між текстом “Стислої історії кримських ханів” і старою кримськотатарською писемною мовою, одним з варіантів якої вона була написана, дало змогу дійти висновку щодо місця, де вона була створена. Насамперед виконано пошуки діалектної основи самої старої кримськотатарської писемної мови і з’ясовано можливість її впливу на появу зазначеної відмінності в орфографії тексту “Стислої історії”. Дослідження фольклорних текстів, зафіксованих В. В. Радловим наприкінці XIX століття, показало, що такою основою, найімовірніше, була говірка столиці Кримського ханства міста Бахчисарая. Мова кримськотатарських офіційних листів та інших документів першої половини XVI – початку XVIII століття в основних характерних рисах найбільш близька саме до розмовної мови цього міста і водночас відрізняється не лише від розмовної мови інших міст Криму, а й певною мірою від мови сіл навколо Бахчисарая.

Звернення до текстів фольклорних творів кінця XIX століття в пошуках діалектної основи кримськотатарської книжно-писемної мови першої половини XVIII століття



вважається методологічно цілком виправданим, оскільки в умовах майже повного припинення діловодства кримськотатарською мовою та деградації національної літератури після російської анексії земель Кримського ханства в 1783 році навряд чи відбувався процес розвитку та видозміни мови міст і сіл Кримського півострова в наступні 140 років. Найімовірніше, відбулася консервація їхніх особливостей, що дає підстави говорити про відповідність розмовної мови Бахчисарая кінця XIX століття її стану на момент захоплення Криму Російською імперією на початку 70-х років XVIII століття та про її незначну відмінність від стану, який вона мала в першій половині XVIII століття, коли була створена “Стисла історія кримських ханів”.

Зокрема, у пам’ятках усної народної творчості кримських татар, зафіксованих В. В. Радловим у Бахчисараї, як і в “Стислій історії”, паралельно використовуються форми дієслова *olmaq* – *bolmaq*, з незначною перевагою першого варіанта: *bereketli olsun*, *Alla raamet olsun*, *Alla razi olsun*, *tim tiki oldu*, *olmali*, *olsañ*, *olsun-ki*, *olcu dir*, *oldu*, *olasın*, *ayır olmasın*, *oldum* – *bereketli bolsun*, *tim tiki bol*, *bolsa*, *bolmadı*, *boldum* та ін. [Образцы народной литературы... 1896, 1–4, 6–7 та ін.]. Причому обидві форми зазначеного дієслова іноді використовуються в тих самих виразах, які містяться в тих самих творах. Схожу картину можна побачити і в “Стислій історії”: *hān oldı* – *hān boldı*; *hān boldı* – *katı olındı*; *vefāt oldı* – *hān boldı* та ін.

У фольклорних текстах, зібраних В. В. Радловим у Бахчисараї, форма дієслова *varmaq* із початковим звуком /в/ є переважною і використовується поряд з формою цього дієслова з початковим звуком /б/: *varsa*, *vardı*, *vara*, *var*, *varıp* та ін. – *bardı* [Образцы народной литературы... 1896, 1, 2, 5, 7, 8, 10, 11 та ін.]. Це відповідає особливостям змішаної писемної мови кримських татар першої половини XVI – початку XVIII століття. А якщо розглядати цю ситуацію в комплексі з іншими мовними фактами, то її цілком можна вважати відповідною мові “Стислої історії”, у якій дієслово зі звуком /в/ в анлауті зустрічається один раз у формі *vardı*, а форми з початковим звуком /б/ немає.

Як свідчать бахчисарайські пам’ятки усної народної творчості кримських татар, у розмовній мові Бахчисарая XIX століття, як і в “Стислій історії”, вживалася форма афікса родового відмінка *-nıñ* у словах з основою, що закінчується на приголосний звук, зокрема і в аналогічних прикладах: *şehernıñ*, *kızınıñ*, *ayğırnıñ*, *Düldülnüñ*, *araqaynıñ*, *dağnıñ*, *hannıñ* та ін. [Образцы народной литературы... 1896, 4, 6, 12, 24]. Те саме стосується відображення лабіальної гармонії голосних звуків у доданому афіксі присвійності: *kolum*, *kolunıñ*, *kübünüñ*, *künü*, *oglu* [Образцы народной литературы... 1896, 8, 10, 11, 13].

Хоча зазначені фольклорні тексти не повністю відображають склад числівників кримськотатарської розмовної мови XIX століття, наявність в одному з них числівника *doğuzunçı* (“дев’ятий”) зі звуком /д/ на початку дає змогу припустити, що в бахчисарайській говірці кримськотатарської розмовної мови не використовувалися форми числівників *toğuz* (“дев’ять”), *toğsan* (“дев’яносто”) і *tört* (“чотири”) з початковими звуками /т/, які трапляються в тексті “Стислої історії” [Образцы народной литературы... 1896, 16]. Водночас зазначений приклад показує, що з цього погляду їхня мова близька до мови пам’яток старої кримськотатарської писемної мови першої половини XVI – початку XVIII століття, опублікованих В. В. Вельяміновим-Зерновим, у яких використовується форма написання числівників зі значенням “дев’ять” і “дев’яносто” з літерою “га” (ط) на початку (طوقسان، طوقسان؛ طوقیز، طوقوز، طوقوز). За словами знавця османської мови А. Казембека, ця літера у власне турецьких словах часто читається як звук /д/ [Казембек 1846, 13], що дає підстави говорити про те, що в кримських пам’ятках XVIII століття внаслідок зростання впливу османської мови зазначені слова, найімовірніше, промовлялися під час читання у формі *doğuz* і *doğsan*, водночас залишаючи для носіїв степового діалекту кримськотатарської

мови й ногайців можливість читати їх у формах із початковим звуком /т/ там, де така вимова була прийнятою.

Зважаючи на наявність у рукописних збірках, що містять списки “Стислої історії”, текстів ногайської тематики, було також розглянуто питання фонетичних особливостей зазначених числівників у діалектах ногайської мови. З’ясовано, що трохи ближчими до мови “Стислої історії” щодо використання форм числівників зі значенням “дев’ять”, “дев’яносто” і “чотири” є фольклорні тексти, записані В. В. Радловим у Криму серед ногайців села Кьогенні Кият. У них він зафіксував форми *toğuz/toğuz/toğuz*, *doğsan* і *dört* [Казембек 1846, 203, 213, 214, 216]. Однак і в цьому разі говорити про збіг не можна. Ба більше, використання двох зазначених числівників із трьох у формах з початковим звуком /д/, тоді як у сучасних північнокавказьких та астраханському карагаському діалектах ногайської мови зафіксовані дві форми з початковим звуком /т/ (тогъуз, тоғыз; токъсан/тоқсан, тохсан) і одна зі звуком /д/ (доьрт/дөрт), дає змогу стверджувати про певне зближення мови ногайців села Кьогенні Кият з цього погляду з кримськотатарською мовою інших міст і сіл Криму [Арсланов 1992, 35; Баскаков 1940, 72]. Все це дає підстави говорити про те, що “Стисла історія кримських ханів” навряд чи була написана в Криму.

Специфіка орфографії слів *toğuz* (“дев’ять”), *toğsan* (“дев’яносто”) і *tört* (“чотири”) з літерою “те” (ت) на початку слова в тексті “Стислої історії” засвідчує, що середовище, у якому вона була створена й особливості мови якого вплинули на орфографію зазначених числівників, слід шукати за межами півострова. З огляду на це і знов-таки керуючись наявністю ногайських текстів у рукописних збірках, які містять списки “Стислої історії”, були розглянуто діалектні особливості вимовляння вказаних числівників у мові ногайців Північного Кавказу, зафіксовані в дослідженні Н. А. Баскакова. Незважаючи на велику різницю в часі між створенням “Стислої історії” й дослідженням Н. А. Баскакова серед ногайців, здійсненим у 1934 і 1936 роках, використання цих даних може вважатися цілком доречним. Це пов’язано з тим, що ногайський народ після формального визнання його незалежності від Кримського ханства Російською імперією на початку 70-х років XVIII століття й до повного підкорення нею після ліквідації Кримського ханства в 1783 році скоротився більш ніж у п’ятеро й опинився в розсіяному й пригнобленому стані, який не залишав жодної можливості для розвитку ногайської культури, що міг би вплинути на появу змін у мові народу [Грибовський 2006, 175, 178, 179, 181–183]. Невипадково сучасна літературна мова ногайців, які мали досить давню традицію писемності, була оформлена лише у 28–30-х роках XX століття [Баскаков 1940, 3].

Як свідчать результати дослідження Н. А. Баскакова, ногайці в усіх місцях свого проживання на Північному Кавказі вимовляють числівники зі значенням “дев’ять” і “дев’яносто” суто зі звуком /т/ на початку (*toğuz*, *toğsan/toğsan*) [Баскаков 1940, 72, 145–147, 151, 158, 166, 263 *та ін.*]. Основною формою числівника зі значенням “чотири” для ногайців на Північному Кавказі є форма *dört* зі звуком /д/ [Баскаков 1940, 72, 146, 147, 158, 161 *та ін.*]. Проте поряд з нею зафіксовані випадки вимови цього числівника з початковим звуком /т/ в діалектах ногайської мови. Причому в одному випадку інформатор А. Н. Баскакова використав обидві форми зазначеного числівника з початковими звуками [Баскаков 1940, 145, 151, 205, 206]. У комплексі з іншими чинниками (тема твору, наявність ногайських текстів у рукописних збірках, що містять списки “Стислої історії”, відповідність мови твору мові офіційних листів та інших документів Кримського ханства першої половини XVI – початку XVIII ст.) це дає підстави говорити про те, що на орфографію зазначених числівників у тексті “Стислої історії”, найімовірніше, вплинув один з діалектів або говірок ногайської мови на Північному Кавказі.

Отже, специфічні елементи мови й орфографії берлінського списку “Стислої історії кримських ханів” у комплексі відповідають особливостям мови й орфографії

офіційно-ділових документів Кримського ханства першої половини XVI – початку XVIII століття. А їхнє порівняння з особливостями мови пам’яток усної народної творчості кримських татар XIX століття, зафіксованих В. В. Радловим, засвідчує, що вона є найближчою до розмовної мови колишньої столиці Кримського ханства міста Бахчисарая і відрізняється від мови не лише пам’яток степової частини Криму й Південного берега, а й навіть гірських сіл Бахчисарая, як-от Озенбаш та Істіля. Порівняльне комплексне дослідження мови двох списків “Стислої історії кримських ханів” дає змогу дійти висновку, що вона, найімовірніше, була створена старою писемною кримськотатарською мовою на Північному Кавказі в середовищі ногайців, пов’язаних із Кримським ханством. Певні відмінності від мови й орфографії офіційно-ділових документів Кримського ханства першої половини XVI – початку XVIII століття, які є в тексті “Стислої історії”, найімовірніше, пов’язані із впливом діалекту або говірки ногайців Північного Кавказу, у середовищі яких вона була створена. А зміни у фонетиці та орфографії київського списку (*yedi* – *yeddi*, *bing* – *ming*, *anıñ* – *aning* та ін.) можуть бути пояснені адаптацією мови твору (старої кримськотатарської писемної мови) до особливостей кумицького варіанта північнокавказької мови – писемної мови середовища або регіону Північного Кавказу, у якому він або його протограф були скопійовані наприкінці XVIII – у перші десятиліття XIX століття.

Зазначені висновки дають змогу пояснити зауваження Ю. фон Клапрота щодо “ногайсько-татарської” мови “Стислої історії” [Klaproth von 1814, 192]. У зв’язку з цією характеристикою мови треба згадати також, що німецький мандрівник, говорячи в описі своїх мандрівок по Кавказу і Грузії на початку XIX століття про ногайців, зауважив, що вони користуються на письмі «деякими залишками старотатарського діалекту, який називається “джагатай”, або, як це там прийнято вимовляти, “шагалтай”» (“some remains of the Old Tatar dialect, which they make use of in writing, and which is called Dshagatai, or, as it is there commonly pronounced, Schagal-tai”) [Klaproth von 1814, 161–162].

Наведений вище англійський переклад з німецького оригіналу уривка твору Ю. фон Клапрота дає підстави припустити, що назвою “шагалтайська” стару татарську мову називали саме ногайці. Однак у пізнішому виданні книги Ю. фон Клапрота французькою мовою в цьому місці йдеться про “загальноприйнятну вимову”, без вказівки на місце, де вона була поширена (“des restes de l’ancien dialecte tatar, dont ils se servent en écrivant, et qui s’appelle djagataï, ou, d’après la prononciation commune, chagaltaï”), що не дає змоги однозначно пов’язати позначення “старого татарського діалекту” назвою “шагалтайська” з ногайцями [Klaproth 1823, 114]. Втім, зміна в поширеному варіанті назви мови початкового звука /ч/ на /ш/ є рисою, яка властива саме ногайській мові, тому, найімовірніше, ця назва була пов’язана саме з ногайцями [Баскаков 1969, 292–293].

З’ясування причини, з якої стара кримськотатарська писемна мова в певний період свого існування дістала назву “чагатайська” в ногаїзованій формі “шагалтайська”, потребує окремого дослідження. Тут же достатньо згадати, що в той самий час, що й Ю. фон Клапрот, тобто на початку XIX ст., цю саму назву використовували перекладачі виконавчої експедиції Таврійського губернського уряду. “Шагалтайською” (“шагалдайською”, “шигалайською”) вони називали мову ранніх ярликів і фірманів Кримського ханства, яка є аналогічною мові більшості документів, опублікованих В. В. Вельяміновим-Зерновим. Водночас мову пізніших документів Кримського ханства й Османської імперії, написаних османською мовою, ті самі та інші перекладачі називали “турецькою” або “татарською”.

Зокрема, перекладач із турецьких емірів Александр Зімайлів охарактеризував як “шагалдайську” або “шагалдайський діалект” мову ярликів Сахіб-Гірея I (957/1550-1) і Девлет-Гірея I (961/1553-4; 967/1559-60) [Державний архів в Автономній Республіці Крим (далі – ДААРК), ф. 49, оп. 1, спр. 130, *арк.* 2–3; д. 567,

арк. 3–3 зв.; Прохоров 1998, 130]. Перекладач Емір Сале назвав “шагалтайською” мову “визвольного аркуша” Газі-Гірея II (996/1588 р.) [ДААРК, ф. 49, оп. 1, спр. 567, арк. 12–12 зв.]. Ще один перекладач, Анастасій Львов, позначив як “шигалайську” мову “указу” Девлет-Гірея I, датованого місяцем Зу-ль-ка’да 967 р. Г. (липнем-серпнем 1560 р.) [ДААРК, ф. 49, оп. 1, спр. 571, арк. 23–23 зв.]. Водночас А. Зімайлов назвав “турецькою” мову ярликів ханів Мухаммед-Гірея IV (1065/1654-5 р.), Селім-Гірея I (1088/1677-8, 1096/1684-5, 1097/1685-6 і 1098/1686-7), Мурад-Гірея (1092/1681-2), Селямет-Гірея II (1153/1740-41), Халім-Гірея (1169/1756), Шахін-Гірея (1196/1781-2) та Бахадир-Гірея (Батир-Гірей, 1196/1781-2), так само як і мову фірману турецького султана Мустафи (1181/1767-8) [ДААРК, ф. 49, оп. 1, спр. 115, арк. 2–4 зв., 4–6 зв.; спр. 131, арк. 4–4 зв., 6–6 зв.; спр. 132, арк. 2–2 зв., 3 зв. – 5, 6; спр. 133, арк. 3–4 зв.]. Крім того, у деяких перекладах він називає мову фірманів Шахін-Гірея, аналогічну “турецькій” мові інших фірманів цього хана, перекладених ним, “татарською” [ДААРК, ф. 49, оп. 1, спр. 134, арк. 2–3 зв. *та ін.*]. А перекладач Таврійського магометанського духовного правління Александр Едіге, назвавши два переклади фірману турецького султана Мустафи III (1757–1774), датованого 11 рамаданом 1181 року (31 січня 1768 р.), “Перекладом з турецького на російський діалект”, в обох перекладах у кінці повідомляє, що перекладав “з татарської на російську мову” [ДААРК, ф. 49, оп. 1, спр. 133, арк. 27, 28–28 зв.].

Отже, перекладачі Таврійського губернського уряду й Таврійського магометанського духовного правління перших двох десятиліть XIX ст. характеризували мову ярликів кримських ханів першої половини XVI століття як “шагалдайську” (“шагалтайську”, “шигалайську”), а мову ярликів і фірманів XVII–XVIII століть, написаних османською мовою, як “турецьку” або “татарську”. З урахуванням свідчень Ю. фон Клапрота, наведених вище, це доводить, що “Стисла історія кримських ханів” була написана в середовищі ногайців старою кримськотатарською писемною мовою, яка свого часу згадувалася як “шагалтайська” (“шагалдайська”) або “джагатайська” (“чагатайська”) й була охарактеризована німецьким дослідником Ю. фон Клапротом як “ногайсько-татарська”.

Останнім питанням, пов’язаним з мовою “Стислої історії кримських ханів”, є її відмінність від мови інших пам’яток кримської історіографії першої половини XVIII століття. Незважаючи на відчутний вплив османської мови, вона містить набагато більшу кількість кипчацьких елементів, ніж інші твори – “Історія Мухаммед-Гірея” (1703) і навіть “Опора звісток” ‘Абд аль-Гаффара Киримі (1748), яка може бути охарактеризована як пам’ятка провінційної історіографії Кримського ханства, не кажучи вже про історичний твір Сеїда Мухаммеда Різі “Сім планет у звістках татарських царів” (кін. 30-х – перша пол. 40-х рр. XVIII ст.), створений у Стамбулі відповідно до канонів високого стилю прози османської палацової літератури [Сейтяг'яєв 2003, 40; Сейтяг'яєв 2013, 237; Demir 2006, *XVI*]. На відміну від “Стислої історії”, у зазначених творах кипчацькі елементи наявні лише як одиничні терміни і поняття в масиві тексту османською мовою або, в окремих випадках, як мова нечисленних зразків давньої кримськотатарської літератури чи то мовлення персонажів розмовною мовою, процитованих у них.

Брак інших кримськотатарських історичних творів першої половини XVIII століття, написаних старою кримськотатарською писемною мовою, властивою офіційним листам та іншим документам Кримського ханства першої половини XVI – початку XVIII століття, породжує питання щодо причетності “Стислої історії” до числа пам’яток кримської історіографічної традиції. Однак у цьому разі можна згадати повідомлення Евлії Челебі про читання наприкінці лютого – у березні 1667 року на зібранні кримського хана Аділь-Гірея (1666–1671) компілятивного твору з історії Криму, складеного істориком на ім’я Тохта Бай “чагатайською мовою”.

Евлія Челебі повідомляє, що власником зазначеного твору в його часи був сто двадцятирічний нащадок Тохти Бая Емрем Аталик – “казак (*вар.* козак, корак), бозак й озак (*вар.* орак)” [Evlîyâ Çelebi Seyâhatnâmesi 1928, 39, 41–48; Günümüz Türkçesiyle... 2011, 36, 38–45]. Вказані позначення у формі *козак*, *бозак* та *орак* відповідають назвам ногайських родів, які відомі у складі сучасних ак-ногайців (казак та орак) і кара-ногайців (бозак) [Ногайско-русский словарь 1963, 490, 491]. Це дає підстави бачити в Емремові Аталіку та його предку Тохті Баї етнічних ногайців. Про це опосередковано свідчить і опис зовнішності Емрема Аталика: “низькорослий і безбродий” (“köse ve boyu kısa adam”) [Evlîyâ Çelebi Seyâhatnâmesi 1928, 42]. Цікавим є також титул “аталик” поряд з ім’ям власника “Історії Тохти Бая” в другій половині XVII століття. Цей титул, а також присутність Емрема Аталика в оточенні хана свідчить про те, що він був вихователем одного з принців династії Гіреїв, можливо, навіть одного з синів чинного хана Аділь-Гірея, тому що інші аталики, за свідченням Евлії Челебі, згідно з традицією, прийнятою в Кримському ханстві, їли окремо від хана, в іншому приміщенні [Челеби 2008, 99].

Отже, твір Тохти Бая, імовірно, був створений серед ногайців, які мали тісні зв’язки з панівною династією Кримського ханства. Не можна виключати, що й “Стисла історія кримських ханів” була створена в подібному середовищі. Це могли бути ногайці, які становили оточення одного з кримських султанів на Північному Кавказі. Зокрема, відомо, що в період між загибеллю кубанського сераскира Бахти-Гірея в 1729 році в Кабарді, про яку повідомляється у “Стислій історії”, і початком російсько-турецької війни 1735–1739 років, тобто в той час, коли вона, ймовірно, була створена, сини вказаного загиблого султана Кази-Гірей, Селім-Гірей, Курган-Гірей, Сахіб-Гірей, Девлет-Гірей, Арслан-Гірей і Саадет-Гірей (відомий також як Карач-Султан) призначалися сераскирами різних локальних груп ногайців на Кубані [Кипкеева 2017, 27, 28, 30]. Логічно припустити, що твір, присвячений хронології зміни кримських ханів, був написаний в одній з цих груп, пов’язаних із Кримом через представників панівної кримської династії. У будь-якому разі наявність ще одного твору, найімовірніше, створеного серед ногайців, пов’язаних із Кримом, старою кримськотатарською писемною мовою, дає змогу припустити існування окремої гілки кримської історіографічної традиції, яка існувала за межами Кримського півострова в середовищі ногайців, підданих кримських ханів.

Отже, перераховані факти дають підстави говорити, що “Стисла історія кримських ханів” була створена в ногайському середовищі кримськотатарською писемною мовою XV – початку XVIII століття, яка в певний час свого існування позначалася як “шагалтайська”. Такі висновки підтверджують слова М. А. Усманова про кримськотатарську мову твору, а також зауваження Ю. фон Клапрота про те, що він написаний “ногайсько-татарською” мовою.

### Висновки

Дослідження мови “Стислої історії кримських ханів” шляхом порівняння мови двох його списків дало змогу дійти таких висновків:

1. Мова твору є змішаною, у якій особливості, властиві тюркським мовам кипчацької групи, поширеним на Північному Кавказі та в Північному Причорномор’ї, поєднані з рисами, властивими огузьким мовам.

2. У мові досліджених списків твору немає специфічних рис, які можна було б охарактеризувати як результат впливу чагатайської мови посткласичного періоду (середньоазійського тюрки).

3. Характер змін в орфографії уривка “Стислої історії”, запозиченого з “Тюркського родоводу” Абу-л-Газі, дає підстави говорити про те, що архетип твору був написаний змішаною мовою, у якій був помітний вплив османської мови. Зважаючи

на використання в ньому форми афікса родового відмінка *-nİñ* після основи, що закінчується приголосним звуком, ця мова може бути охарактеризована як кримсько-татарська.

4. Використання в київському списку форм числівників *ming* (“тисяча”) і *yeddi*, а також зміна орфографії звука /*ŋ*/ і збереження орфографії слова *ođlu* при копіюванні тексту твору в київський список або в його протограф можуть розглядатися в комплексі як адаптація мови архетипу “Стислої історії”, збереженої в берлінському списку, до особливостей північного (кумицького) варіанта північнокавказького тюрки.

5. Тема твору, наявність у берлінському манускрипті на сторінці між текстами “Тюркського родоводу” і “Стислої історії” уривка з кримськотатарської пісні, а також включення в нього досить великих за обсягом текстів, пов’язаних з ногайською історією, дають підстави розглядати мову твору як писемну мову, яка використовувалася в ногайському середовищі, пов’язаному із Кримом.

6. Збіг у загальних рисах особливостей мов “Стислої історії кримських ханів” і кримських офіційних листів та інших документів першої половини XVI – початку XVIII століття, опублікованих В. В. Вельяміновим-Зерновим, дає змогу охарактеризувати мову “Стислої історії” як стару кримськотатарську писемну мову.

7. Зауваження Ю. фон Клапрота щодо ногайської мови взагалі та окремо мови “Стислої історії” разом з оцінкою, даною перекладачами виконавчої експедиції Таврійського губернського уряду мові кримських ярликів першої половини XVI ст., свідчать про те, що в певний час стара кримськотатарська писемна мова згадувалася як “шагалтайська” (“шагалдайська”) або “джагатайська” (“чагатайська”), а також що вона використовувалася ногайцями на Північному Кавказі як писемна мова. Все це підтверджує висновок щодо створення “Стислої історії” старою кримськотатарською писемною мовою.

8. Зважаючи на висновки щодо мови “Стислої історії кримських ханів” і середовища, у якому вона була створена, а також повідомлення Евлії Челебі про “Історію Тохти Бая”, створену “чагатайською” мовою, можна припустити існування окремої гілки кримської історіографічної традиції, яка існувала за межами Кримського півострова в середовищі ногайців, підданих кримських ханів.

## ЛІТЕРАТУРА

Абу-л-Гази, “Родословная тюрок”, в *Институт рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*, ф. V: Одеське товариство історії та старожитностей, од. зб. 3780.

Арсланов Л. Ш. (1992), *Язык Карагашей-ногайцев Астраханской области*, КГПИ, Набережные Челны.

Бамматов Б. Г., Гаджихмедов Н. Э. (2011), *Кумыкско-русский словарь*, Б. Г. Бамматов (ред.), ИЯЛИ ДНЦ РАН, Махачкала.

Баскаков Н. А. (1940), *Ногайский язык и его диалекты. Грамматика, тексты и словарь*, Издательство Академии наук СССР, Москва, Ленинград.

Баскаков Н. А. (1969), *Введение в изучение тюркских языков*, Высшая школа, Москва.

Грибовський В. В. (2006), *Ногайські орди Північного Причорномор'я у XVIII – на початку XIX ст.*, дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук, Запорізький національний ун-т, Запоріжжя.

Гузев В. Г. (1997), “Староанатолийско-тюркский язык”, в *Языки мира: Тюркские языки*, Издательский дом “Кыргызстан”, Бишкек, с. 116–126.

*Державний архів в Автономній Республіці Крим (ДААРК)*, ф. 49, оп. 1, спр. 115, 130, 131, 132, 133, 134, 567, 571.

Дмитриев Н. К. (1940), *Грамматика кумыкского языка*, Изд-во Акад. наук СССР, Москва, Ленинград.

Казембек А. (1846), *Общая грамматика турецко-татарского языка*, Казань.

- Карачаево-балкарско-русский словарь (1989), Гочияева С. А. и Суюнчев Х. И. (сост.), Э. Р. Тенишев и Х. И. Суюнчев (ред.), Русский язык, Москва.
- Кипкеева З. Б. (2017), *Потомки Чингизхана в истории Северного Кавказа XVIII–XIX вв.*, Издательство СКФУ, Ставрополь.
- Макаров Т. (1848), *Грамматика кавказского наречия*, Тифлис.
- Материалы для истории Крымского Ханства, извлеченные по распоряжению Императорской Академии наук из Московского главного архива Министерства иностранных дел* (1864), Вельяминов-Зернов В. В. (сост.), Типография Императорской Академии наук, Санкт-Петербург.
- Наджип Э. Н., Благова Г. Ф. (1997), “Тюрки язык”, в *Языки мира: Тюркские языки*, Издательский дом “Кыргызстан”, Бишкек, с. 126–138.
- Ногайско-русский словарь* (1963), Калмыкова С. А. (сост.), Н. А. Баскаков (ред.), Государственное издательство иностранных и национальных словарей, Москва.
- Образцы народной литературы северных тюркских племен* (1896), собрания В. В. Радловым, ч. VII: “Наречия Крымского полуострова”, Санкт-Петербург.
- Оразаев Г. М.-Р. (2002), *Памятники тюркоязычной деловой переписки в Дагестане XVIII в. (Опыт историко-филологического исследования документов фонда “Кизлярский комендант”)*, ИИАЭ ДНЦ РАН, Махачкала.
- Османов М. (сост.) (1883), [*Ногайские и кумыкские тексты*], Санкт-Петербург.
- Письменные памятники Дагестана XVIII–XIX вв. Сборник статей* (1989), Дагестанский филиал АН СССР, Институт истории, языка и литературы им. Г. Цадасы, Махачкала.
- Прохоров Д. А. (1998), “Государственные учреждения Таврической области в конце XVIII века”, *Культура народов Причерноморья*, № 4, с. 123–138.
- Самойлович А. Н. (2002), *Краткая учебная грамматика османско-турецкого языка. Репринтное издание 1925 г. с дополнениями и исправлениями*, Издательская фирма “Восточная литература”, Издательский дом “Муравей”, Москва.
- Севортян Э. В. (1966), “Крымско-татарский язык”, в *Языки народов СССР. В 5 томах*, т. 2, *Тюркские языки*, Наука, Москва, с. 234–259
- Сейтяг’яев Н. С. (2021), «До питання атрибуції рукописного збірника “Абу-л-Газі. Родовід тюрків” із зібрання ІР НБУВ», *Східний світ*, № 2, с. 103–144. DOI: <https://doi.org/10.15407/orientw2021.02.103>
- Сейтяг’яев Н. С. (2003), «Происхождение Сейида Мухаммеда Ризы (к вопросу о месте его “Семи планет” среди крымской исторической прозы XVIII века)», *Культура народов Причерноморья*, № 44, с. 35–41.
- Сейтяг’яев Н. С. (2013), “Ученый из Карасу Абдульгаффар Кырыми и его историческое сочинение (история, проблемы и перспективы изучения)”, в *Мир Бекира Чобан-заде: Сборник материалов I Крымской международной тюркологической конференции. Белогорск (Карасубазар) 23–25 мая 2012 г.*, “НАТА”, Симферополь, с. 222–242.
- Сычев Н. В. (2008), *Книга династий*, АСТ: Восток-Запад, Москва.
- Челеби Эвлия (2008), *Книга путешествия. Крым и сопредельные области (Извлечение из сочинения турецкого путешественника XVII века)*, Доля, Симферополь.
- Abu’l-Ghāzī Bahādur Khān (1150 [1737]), “Şeğere’i Turki”, in *Staatsbibliothek zu Berlin. Preußischer Kulturbesitz*, Diez A quart. 14, available at: <http://resolver.staatsbibliothek-berlin.de/SBB0001AB6000000000> (дата звернення: 20.01.2022).
- Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə* (2006), IV cild, Şərq-Qərb, Bakı.
- Demir U. (2006), *Târîh-i Mehmed Giray (Değerlendirme-Çeviri Metin). Yüksek Lisans Tezi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Eckmann J. (1988), *Çağatayca El Kitabı*, çev. G. Karaağaç, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- Evliyâ Çelebi Seyâhatnâmesi* (1928), 8. Cilt, Yeditepe Yayınevi, İstanbul.
- Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyâhatnâmesi* (2011), hazırlayan: Seyit Ali Kahraman, 8. Kitap, 1. Cilt, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Klaproth J. (1823), *Voyage au mont Caucase et en Géorgie*, T. I, Paris.
- Klaproth, von J. (1814), *Travels in the Caucasus and Georgia, performed in the years 1807 and 1808, by command of the Russian Government*, translated from the German by F. Shoberl, London.

- Mîrzâ Mehdî-hân Ester-âbâdî (1388), *Ferheng-i Türkî be Fârsî. Senglâh*, telhîş: *Hakîm Muḥammed Hû'î bâ 'unvân: Hûlâşa-yı 'Abbâsî, Yârân, Tebriz*. – فرهنگ میرزا مهدی خان استرآبادی. سنګلاخ. تلخیص از: حکیم محمد خوئی با عنوان: خلاصه ی عباسی. تبریز: یاران، 1388.
- Ölmez Z. K. (1998), “Çağatayca Sözlükler”, *Kebikeç*, Sayı 6, s. 137–144.
- Schmidt J. (2011), *A Catalogue of the Turkish Manuscripts in the John Rylands University Library at Manchester*, Brill, Leiden and Boston.
- Şeyh Süleyman Efendi-i Buhârî (1298 [1880–1881]), *Lügat-i Çağatayî ve Türkî-i 'Osmânî*, c. 1. – 1298. شیخ سلیمان افندی بخاری. لغت چغتای و ترکی عثمانی. جلد اول. استانبول: “مهران” مطبعهسی، 1298.
- Walsh J. R. (1959), “The Turkish Manuscripts in New College, Edinburgh”, *Oriens*, vol. 12, No. 1/2, pp. 171–189. DOI: <https://doi.org/10.2307/1580193>

## REFERENCES

- Abu-l-Hazy, “Rodoslovnaya tyurok”, in *Instytut rukopysu Natsional'noyi biblioteky Ukrayiny imeni V. I. Vernads'koho*, Found V “Odes'ke tovarystvo istoriyi ta starozhytnostey”, File 3780. (In Ottoman Turkish, Azerbaijani, Chagatai, Nogai, Kumyk and Crimean Tatar).
- Arslanov L. Sh. (1992), *Yazyk Karagashyev-nogaytsev Astrakhanskoy oblasti*, KGPI, Naberezhnye Chelny. (In Russian).
- Bammatov B. G. and Gadzhiakhmedov N. E. (2011), *Kumyksko-russkiy slovar'*, IYALI DNTS RAN, Makhachkala. (In Russian).
- Baskakov N. A. (1940), *Nogayskiy yazyk i yego dialekty. Grammatika, teksty i slovar'*, Izdatel'stvo Akademiyi nauk SSSR, Moscow and Leningrad. (In Russian).
- Baskakov N. A. (1969), *Vvedeniye v izucheniye tyurkskikh yazykov*, Vysshaya shkola, Moscow. (In Russian).
- Hrybovskiy V. V. (2006), *Nohaiski ordy Pivnichnoho Prychornomia u XVIII – na pochatku XIX st.*, PhD Thesis, Zaporizhzhia National University, Zaporizhzhia. (In Russian).
- Guzev V. G. (1997), “Staroanatoliysko-tyurkskiy yazyk”, in *Yazyki mira: Tyurkskiye yazyki*, Izdatelskiy dom “Kyrgyzstan”, Bishkek, pp. 116–126. (In Russian).
- Derzhavnyy arkhiv v Avtonomniy Respublitsi Krym (DAARK)* [The State Archives in the Autonomous Republic of Crimea], Fund 49, Inventory 1, Files 115, 130, 131, 132, 133, 134, 567, 571.
- Dmitriev N. K. (1940), *Grammatika kumykskogo yazyka*, Izdatel'stvo AN SSSR, Moscow and Leningrad. (In Russian).
- Karachayev-balkarsko-russkiy slovar'* (1989), Compl. by Gochiyayeva S. A. and Suyunchev Kh. I., E. R. Tenishev and Kh. I. Suyunchev (eds), Russkiy yazyk, Moscow. (In Russian).
- Kazembek A. (1846), *Obshchaya grammatika turetsko-tatarskogo yazyka*, Kazan. (In Russian).
- Kipkeyeva Z. B. (2017), *Potomki Chingizkhana v istorii Severnogo Kavkaza XVIII–XIX vv.*, Izdatelstvo SKFU, Stavropol. (In Russian).
- Makarov T. (1848), *Grammatika kavkazskogo narechiya*, Tiflis. (In Russian).
- Materialy dlya istorii Krymskogo Khansva, izvlechenyye po rasporyazheniyu Imperatorskoy Akademii nauk iz Moskovskogo glavnogo arkhiva Ministerstva inostrannykh del* (1864), Vel'yaminov-Zernov V. V. (Compl.), Tipografiya Imperatorskoy Akademii nauk, Saint Petersburg. (In Russian).
- Nadzhip E. N., Blagova G. F. (1997), “Tyurki yazyk”, in *Yazyki mira: Tyurkskiye yazyki*, Izdatelskiy dom “Kyrgyzstan”, Bishkek, pp. 126–138. (In Russian).
- Nogaysko-russkii slovar'* (1963), Compiled by S. A. Kalmykova and N. A. Baskakov (eds), Gosudarstvennoye izdatel'stvo inostrannykh i natsional'nykh slovarei, Moscow. (In Russian).
- Obraztsy narodnoy literatury severnykh tyurkskikh plemen* (1896), Collected by F. W. Radloff, in 7 parts, Pt 7: “Narechiya Krymskogo poluoostrova”, Saint Petersburg. (In Russian).
- Orazayev G. M.-R. (2002), *Pam'yatniki tyurkoyazychnoy delovoy perezpiski v Dagestane XVIII v. (Opyt istoriko-filologicheskogo issledovaniya dokumentov fonda “Kizlyarskiy komendant”)*, IIAE DNTs RAN, Makhachkala. (In Russian).
- Osmanov M. (compl.) (1883), [*Nogayskiye i kumykskiye teksty*], Saint Petersburg. (In Kumyk and Nogai).
- Pis'mennyye pamyatniki Dagestana XVIII–XIX vv. Sbornik statey* (1989), Dagestanskiy filial AN SSSR, Institut istorii, yazyka i literatury im. G. Tsadasy, Makhachkala. (In Russian).



Prokhorov D. A. (1998), “Gosudarstvennyye uchrezhdeniya Tavricheskoï oblasti v kontse XVIII veka”, *Kultura narodov Prichernomor'ya*, No. 4, pp. 123–138. (In Russian).

Samoylovich A. N. (2002), *Kratkaya uchebnaya grammatika osmansko-turetskogo yazyka*, Izdatelskaya firma “Vostochnaya literatura” and “Izdatelskiy dom “Muravey”, Moscow. (In Russian).

Sevortyan E. V. (1966), “Krymsko-tatarskiy yazyk”, in *Yazyki narodov SSSR. V 5 tomakh*, Vol. 2: Tyurkskiye yazyki, Nauka, Moscow, pp. 234–259. (In Russian).

Seityagyaev N. S. (2021), “Do pytannya atrybutsiyi rukopysnoho zbirnyka ‘Abu-l-Hazi. Rodovid tyurkiv’ iz zibrannya IR NBUV”, *Shidnij svit*, No. 2, pp. 103–144. (In Ukrainian). DOI: <https://doi.org/10.15407/orientw2021.02.103>

Seityagyaev N. S. (2003), “Proiskhozhdeniye Seyida Mukhammeda Rizy (k voprosu o meste yego ‘Semi planet’ sredi krymskoy istoricheskoy prozy XVIII veka)”, *Kultura narodov Prichernomor'ya*, No. 44, pp. 35–41. (In Russian).

Seityagyaev N. S. (2013), “Uchenyy iz Karasu Abdulgaffar Kyrymi i yego istoricheskoye sochineniye (istoriya, problemy i perspektivy izucheniya)”, in *Mir Bekira Choban-zade: Sbornik materialov I Krymskoy mezhdunarodnoy tyurkologicheskoy konferentsii. Belogorsk (Karasubazar) 23–25 maya 2012 g.*, “NATA”, Simferopol, pp. 222–242. (In Russian).

Sychev N. V. (2008), *Kniga dinastiy*, AST: Vostok-Zapad, Moscow. (In Russian).

Chelebi E. (2008), *Kniga puteshestviya. Krym i sopredelnyye oblasti (Iz vlecheniye iz sochineniya turetskogo puteshestvennika XVII veka)*, Dolya, Simferopol. (In Russian).

Abu'l-Ghāzī Bahādur Khān (1150 [1737]), “Şeğere'i Turki”, in *Staatsbibliothek zu Berlin. Preußischer Kulturbesitz. Diez A quart. 14*, available at: <http://resolver.staatsbibliothek-berlin.de/SBB0001AB6000000000> (accessed January 20, 2022). (In Chagatai, Azerbaijani, Ottoman Turkish, Crimean Tatar and Nogai).

*Azərbaycan dilinin izahlı lügəti, in 4 vols* (2006), Vol. 4, Şərq-Qərb, Bakı. (In Azerbaijani).

Demir U. (2006), *Tarih-i Mehmed Giray (Değerlendirme-Çeviri Metin)*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul. (In Turkish).

Eckmann J. (1988), *Çağatayca El Kitabı*, Çeviren G. Karaağaç, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul. (In Turkish).

*Evliyâ Çelebi Seyâhatnâmesi, in 10 vols* (1928), Vol. 8, Yeditepe Yayınevi, İstanbul. (In Ottoman Turkish).

*Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyâhatnâmesi: Viyana, Eflak-Boğdan, Bükreş, Ukrayna, Kırım, Bahçesaray, Çerkezistan, Dağistan, Kalmukistan, Saray, Moskova* (2011), S. A. Kahraman (Prep.), in 10 vols, Vol. 8, Pt 1, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul. (In Turkish).

Klaproth J. (1823), *Voyage au mont Caucase et en Géorgie, in 2 vols*, Vol. 1, Paris.

Klaproth von J. (1814), *Travels in the Caucasus and Georgia, performed in the years 1807 and 1808, by command of the Russian Government*, Translated from the German by F. Shoberl, London.

Mîrzâ Mehdî-hân Ester-âbâdî (1388), *Ferheng-i Türki be Fârsî. Senglâh*, Telhîs: Hâkîm Muḥammed Hû'î bâ 'unvân: *Hulâşa-yı 'Abbâsî, Yârân*, Tebriz. (In Persian).

Ölmez Z. K. (1998), “Çağatayca Sözlükler”, *Kebikeç*, No. 6, pp. 137–144. (In Turkish).

Schmidt J (2011), *A Catalogue of the Turkish Manuscripts in the John Rylands University Library at Manchester*, Brill, Leiden and Boston.

Şeyh Süleyman Efendi-i Buhârî (1298), *Lügat-i Çağatayî ve Türki-i 'Osmânî*, Vol. 1. (In Chaghatai and Ottoman Turkish).

Walsh J. R. (1959), “The Turkish Manuscripts in New College, Edinburgh”, *Oriens*, Vol. 12, No. 1/2, pp. 171–189. DOI: <https://doi.org/10.2307/1580193>

Н. С. Сейтяг'яев

### Особливості мови “Стислої історії кримських ханів”

У статті викладено результати дослідження мови невеликого за обсягом твору з історії Кримського ханства, відомого під умовною назвою “Стисла історія кримських ханів”. Раніше мова твору була охарактеризована дослідниками як ногайсько-татарська (Ю. фон Кlapрот, 1807–1808) і кримськотатарська (М. А. Усманов, 1975). З метою встановлення мови було проведено порівняльне дослідження мови берлінського та київського списків “Стислої історії”. Виокремлено характерні особливості мови списків, які становлять дві групи, одна з яких відображає характерні риси мов огузької групи, а друга – мов кипчацької групи.

Аналіз виявлених мовних особливостей списків твору показав, що його мова є змішаною, у якій характерні риси, властиві тюркським мовам кипчацької групи, поширеним на Північному Кавказі та в Північному Причорномор'ї, поєднані з рисами, властивими огузьким мовам, насамперед османській. Пошуки діалектної основи мови “Стислої історії кримських ханів” засвідчили, що вона з незначними відмінностями близька до мови кримських офіційних листів та інших документів Кримського ханства другої половини XVI – початку XVIII століття, а також до розмовної мови міста Бахчисарая в Криму. Все це дало підстави попередньо охарактеризувати мову твору як стару кримськотатарську писемну мову.

Дослідження особливостей орфографії числівників *tokuz* (“дев’ять”), *toqsan* (“дев’яносто”) і *tört* (“чотири”) з початковими звуками /t/, яка лише частково відповідає написанню цих числівників в офіційних листах та інших документах Кримського ханства другої половини XVI – початку XVIII століття, дало змогу припустити, що твір був створений у середовищі ногайців, підданих кримських ханів, на Північному Кавказі. Аналіз повідомлень Ю. фон Клапрота щодо ногайсько-татарської мови твору й використання ногайцями на письмі старої татарської мови, яка називається джагатайською або шагалтайською, підтвердив це припущення й дав підстави остаточно встановити, що твір був написаний мовою, яка збігається з мовою офіційних листів та інших документів Кримського ханства другої половини XVI – початку XVIII століття.

**Ключові слова:** “Стисла історія кримських ханів”; київський список; берлінський список; мови кипчацької групи; османсько-турецька мова; стара кримськотатарська писемна мова; Північний Кавказ; Кримське ханство; ногайці

*Стаття надійшла до редакції 10.10.2024*